

8148

Dialekt- och folkminnesarkivet

Uppsala

8148

UPPLAND

Östervåla

8148

Eriksson, Simon, 1935

Svar på ULMA:s frågelista M 82 Matordning och
bordsseder

37 bl.4:o

Mataordning och bordsseder.

Uppland.

Frågelista besvarad för Östervåla s:n.

Östervåla s:n.

I. Mataordning.

1. Beteckningar för måltid: måb,
(att måb mät), -vab (före-
kam endast i samman-
sättningar, t.ex. åftanvab),
eta t.ex. läg tal eta, sät fram
eta, gå in o eta. Från
riksspråket avvikande an-
vändningar av ordet mäl
i betydelsen måltid: måb,
milan, måbrån, (se s. 56)

2. Beteckningar för olika
måltider, vilka avse mål-
tidens kvalitet eller kvan-
titet. Ex.: lystméta = (att få äta

(så mycket man orkar) av 2. - oeg.
mat, som man tycker om: 4.8;
er tön på, bismät = (duk-
tig, starkt mättande mät-
tid av mat, som man tycker
om), bukfylla = (mättid av skryn-
mande men föga kraftig
mat).

5. Beteckningar för tid för
mättid, dags att äta: mät-
däks, etdäks, mätti, t.ex. "dom
har samma mät-tider som
på hargen".

4. Beteckningar för tid mellan
två mål: mätmilan, t.ex.:
"han går uta mē mätmilan" =
tar inga mellannaster), milan
måken.

5. Beteckningar för titet mellan-⁵.
mål, avsett att stilla den
västa hungern: 'en bit i hån-
dan', 'en smörgadsbit', t. ex. in bēta
'du lär väl ta de en smör-
gas, medan du väntar på
at äta bir i aniz', för 'äta
litet mellan måltiderna': 'ta
sa en bit (i handen)', 'rät i
sa n smörgas (mellan måltiderna)',
'skäpita' = (egentligen äta i
smyg).

6. Några minnen finnas icke
i bygden av, att inga som
helst regelbundna måltider
förehammitt.

7. De måltider, som enligt
de äldstas minne vara gång-

se i bygden under vinter-
 tiden, då intet brådskande
 arbete förelåg, tiderna för
 de olika målen samt den
 mat, varav varje mål i
 regel bestod: Dagens första
 mål: mörasmåla (även mörön-
måla) äts olika tider i o-
 lika hem, beroende på, att
 samtliga var bitig op om
mönarna och andra sen
av se. Man åt vanligen
 detta mål, när man stu-
 tat mörönristr och innan
 härlarna började utarbetet
 för dagen; i första dägnis
 var god regel. Sedan kaffe
 började bli vanligt, brukade

av. mörsmål
 N. 8.

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
 UPL. OSTERVÅLA
 Fngl. M 82

man dricka sådant, innan man
gick ut i stavn och fåhus, ti-
digare förekom knappast någon
mat före frukost på vinter-
tåba = (vinterhalvåret). Morgon-
målet bestod vanligen av stäm-
ning, stekt på tånjin = (kalstrad),
och potatis (eller korva i äldre
tid) samt gröt, som bli-
vit över sedan föregående
kvällsmål. Den äts antingen
som kalgröt eller som stekt
gröt med ~~dopp~~ mjölk eller
annat grötdopp (vanligen dricka
med litet sirap i som
surragat, när det var mjölk-
brist). I en del gårdar åt man
lissmida bl. 10-11; den bestod av

UJMA 8148. S. Eriksson. 1935
UPL. OSTERVÅLA
Frg. M 82

en smörgås, frötagås - (en stor 6.
halvkärnad grädde, som man
doppade bröd i) den dag, man
kärnade, ijstunig, då man
jade äst, misrost, den dag,
man koka misrost o.s.v. Se-
nare ersattes detta måt med
slakäpi. Kl. 1-2 äts mida (även
midasmat). Detta var dagens
huvudmät; någon stående rätt
förekam knappast, det berodde
på, hur snål husmadden
var eller, huru mycket han
hade te ta av, kött, fläsk,
korv etc brukade köra till
middagens souf, ärtvälling,
mjölkvälling, dricksupan o.s.v.
utgjorde supanmät. Detta är

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
UPL. ÖSTERVÅLA
Fagl. M 82

prov på god mathållning "i gå-7.
har, der a var bra te våra!"
Då snålhet eller fattigdom var
rädande, kunde man få stäm-
ning tr gö ar om dan och
fa supa i slet mjölk-
skvat på, ja, det har be-
rättats, att man fått nöja
sig med att doppa potatis
i salt. åftanvår åt man
kl. 4-5, bestod av en hår hå-
ke boq me smör på, ett
stycke be håla- (vanligt grov-
bröd* med mjölblandad lin-
ganmas påsmetad, innan
det gräddades) ost o mis-ost
(med bröd) eller som lissmid-
dan (se s. 6). Kl. 8-9 åt kvätsmår

(* rögtrot l.
blomdr. rögtrot)

(även kvälsvat), som bestod av 8.
gröt och mjölk mjäligen med
något före att strog ändrar
me; t. ex. potatis, stekt i gläd:
äskfisar, med spicken silt.

Om t. ex. väderleksförutsägelse-
na i bondepraktiken slaga
fel, var det vanligt att
säga: "da star inga gamla
margin lägar - mer an
gröt o mjölk om kvälans."
Gröten kokades av kornmjöl
eller rågmjöl; även sädgröt =
(an säda = hii) kokades; nöd-
fall. Klade någon varit
riktigt användig en dag, sa-
de man: "han ha nt jät
rat for grötsälta."

8. Hur den vanliga matord- 9.
ningen förändrades under vis-
sa tider på året, vid vissa
särskilda arbeten eller un-
der speciella förhållanden.

Ex.: på sömofäbe = (sammars-
halvåret), då man började
arbetet tidigt på morgonen,
ät man en matbit, en smår-
gås, bröd o brännvin etc, innan
man gick ut till arbetet;
något särskilt namn på
dette mål är ej bekant. I öv-
rigt voro mattiderna något
lunda lika sam på vintern,
kvällsmaten kunde dock bli
något senare. Till sammars-
maten höide spipi pot = (tor-

hade färlor och bögar, råkt 10.
fläsk, tetmjölk, smältan
o mjölk, halan o mjölk
etc. fick ofta ersätta gröten
som huvudsätt. På hästen, då
linganen magnat, var det
mycket vanligt att äta ber-
mas o potatis utan annat
söet.

9. Beteckningar för hästhåll,
matordning: hüsäl, t. ex. stot
hüsäl, "vi har fem pasöner
i mätü", foa, t. ex. "nog far
an for rat for foan", je
ut bänföa = (uppfästingsbi-
drag åt ett oäkta barn).
för vardagsmat; to vädas,
vädasmät (även vändasmät),

för 'söndagsmat': te hädas, 11.
hädasmät.

Hur söndagsmaten i de äldsta
nu levandes barnkam skil-
de sig från vardagsmaten.

Ex: rötter = (kålrotter) o raskåsa
potatis med råköru, samt

vätsöpa = (fruktsöpa), var en
ganska vanlig vintersöndags-
middag. Ibland var det brä (seuare tid)

na brun o flask samt mjölk.
välis och ibland göt o po-
tatis o pöparotsås samt
götsöpa.

Det var vanligt att und-
fagna främmande med
särskild, finare mat, t.ex:

"kan er tränjin te ha non-

ting te sät fram at framman 19.
de, kan kan fat int ta
av sama krävat som at
se fäber int, vanligen fick
då "gäspöppi" int, var me
o eta på sama gag, int.
Någon särskild benäm-
ning för sådan finare
mat är icke känd.

10. Lovet: sügat. Detta ord
betecknar kött, fläsk, fisk
av olika slag, ost, mes-
ost, smör, lingonmos m. m.
som ansågs behövas för
att ge bättre smak åt den
egentliga fjädan: bröd, po-
tatis etc. Ex. på ordets an-
vändning: "nog karjasügat

när ätti, om ja had. sa
mijgy vod sa", sa gubben,
 när han fått grisen slaktad,
"da esa stor jylna som
nat o dag te ha dam beji
i matu, n ena vrekas i sa
sirgob, sa da er skam atar
a, o nandra esa försiktig
om a, sa an nat op = (natt och
jämnt) vqr a". Vågra sam-
 mansättningar med sovel
 är icke bekanta.

Ordet 'savelig' finns ej i må-
 let; däremot finns ett annat
 adjektiv sirgasäm = (spar-
 sam med sovel, hushålls-
 aktig; sovel, sam är myc-
 het salt, är sirgasämare

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
 UPL. OSTERVÅLA
 Fagl. M 82

än sådant, som är litet 14.
salt, d. v. s. det är deygare).

Sovla: sögta. Detta verb
finns och betyder: (vara spar-
sam, snåla med sovet).

Inga andra beteckningar fin-
nas för 'sovet'; allmänhet,
'mat' (vanligen i sammansättin-
gar) betyder 'färs' lätt; t. v. käk-
mat = (färs), inarmat = (det
slaktade djurets inälvor), hörm-
mat = (som är avsedd att
stoppa hörn av).

Vågar sammanfattande
benämning för 'all mat',
som ej är 'sovet', finns ej,
ita betecknar all mat, so-
vet inberäknat, (se s. 1), gäs-

lån betecknar spannmål och 15.
produkter därav.

Någon särskild beteckning
för att 'äta endast ett slags
mat (antingen sovel enbart
eller bröd enbart)' finns ej;
man sade t. ex. han ätar

bäna bröd, vilket ansågs
fattigt eller snålt. Om nå-
gon talade riktigt vackert,
let a sa got, sa de jak
an ta äta bröd v. p. Att

äta utan bröd ansågs högt
opassande och fbösat. (slöaktigt)

11. Benämningar på olika rätter.
Se: för-rät, supanmät, ätar-
rät. Det var endast vid
kalas, som efterrätt brukade

förekamma, ivysäst = (ostkaka), 16.
stek o bermäs = (lingansyft),
bakelsa o jiftas = (vispad gjäd-
de och lingansaft) etc. använ-
des vanligen som efterrätt.

Att äta grundligt av en enk-
lare rätt för att en följande
rätt måtte förstå bättre, kalla-
des: stroj ändar.

19. Matsäck: mäsäk. Ordet är
levande i målet och har dels
samma betydelse som i riks-
språket, t. ex.: leva på mäsäk =
(äta medförd mat), dels har
det den mera ursprungliga
betydelsen påse att förvara
maten i (se vidare p. 14.)

Fluga andra beteckningar fin-

nas för 'matsäck.'

De olika tillfällen, då folk från bygden måste leva på matsäck varo: när man lag uta på färdväg = (kvaresor, marknads- och stadsresor samt handelsfärder: göra måltid etc.), när man hade skogshälsor eller sysslade med kolning, när man bärgade skogsstämmer, när man gick i här-gan, under vallning etc.

Beteckningar för 'utrusta med matsäck': lag i mäsak, rost ut me mäsak, rost ut här-gas dränjin.

13. Beteckningar för 'mat, lämp- lig att ha till matsäck': ma-

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
UPL. ÖSTERVÅLA
Fngl. M 82

sakmat, mäsakpåkaka. De a-18.
lika slag av mat och dryck,
varav matsäcken under olika
omständigheter bestod. Se: pan-
käke var mycket vanlig mat-
sacksmat och användes vid
~~alla~~ snart sagt alla tillfällen
som stäende beståndsdel av
matsäcken, som komplettering
användes stekt fläsk, lagt
mellan två brödstycken, bedda
smörgåsar o. s. v. när man mås-
te bära matsäcken och inte
ville ha den onödigt skym-
mande. På färdväg, när man
vanligen blev borta flera
dagar i följd och i regel
hade maten i ett skrin, beu-

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935

UPL. ÖSTERVÅLA

Frgl. M 82

hade man ha smörret i en
 smörask av trä; en färbäg = (tor-
 kat färbütt) hade man ganska
 ofta med samt ost och mes-
 ost, stundom även patatis, då
 medförde man också kniv
 att bre smörret och skära
 kättet med. Vackhjänet bruka-
 de ha bröd smör, ost och
 mesost i matsäck.

I regel hade man en dricks-
 flaska = (en kort kagge av trä;
 tillplattad på ena sidan,
 så att den kunde stå och
 försedd med tapp = (propp) och
fötare = handtag som kunde
 fällas åt sidan) på matstän-
 de sida) med sig i härqae-

mäsak - den skulle pigan bära, 20.
deängen bar matsäcken. I bland
hade man dricksflaska med
även vid längre färder på
vintern; då brukade man tina
upp den i spisen, där man
hade kvarter. I som drick hade
man i regel hembyggt malt-
dricka, mjölk, söt eller sur, an-
vändes någon gång på sam-
man som ersättning, om
man inte hade dricka.

14. Matsäcken förvarade man
vid färdväg vanligen i mät-
skåns (även - span) = (en liten
hista av trä med nedfäll-
bart handtag mitt på locket.
I nattkvarteret var det van-

ligt, att man lag me mat. 21.
spån undar huvu, d. v. s.
man bredde ett hästtåche eller
en rock över det. På detta
sätt vann man dels, att
man fick hopt undar
huvu och, dels var man
säker på, att ingen hade
tillfälle att snoka i skri-
net. Den som skulle bära
sin matsäck, hade vanligen
mäsäckväska av skinn med
rem över ena axeln, eller,
vilket väl varit det ursprung-
liga, jinmäsak, den bärs
på ryggen med en hängsla
över vardera axeln liksom
en modern ryggsäck, en

mäsäk-köng = (betydligt större än 22.
en skinnmatsäck och av köng = 'kont'
maharearbete) bars på samma
sätt, tydligen det ursprung-
liga sättet att bära matsäck,
ty ordet finns även i överförd
bemärkelse, t. ex. rida mäsäk =
(bli buren på en annans rygga
med armarna om dennes
hals och benen fasthållna
vid dennes midja). Det var
förstådesvis buren, som man
bar på detta sätt, och där-
för kallas dessa stundom
mäsäk = (byting). Matsäckköng
användes vanligen, när
man skulle bära mat
åt ett helt arbetslag, t. ex.

vid halvning, samt som
 transportör, när man placka-
 de ringen. Den som mera
 tillfälligt behövde med-
 föra matsäck, bar den
 ofta i ett mäsakshäfte = (en
 duk, som var "kopknytt" i höi-
 nen). Vallkullan bar sin mat
 i mäsaktäskan = (en tygpåse,
 som han bar fäst med ett
 band om midjan).

Benämning för drickskägg,
 som medfördes på färder:
dricksflaska (se s. 19), för bränn-
 vinsflaska, som medfördes
 i matsäcken: brännvinsbärta.

15. Beteckning för helt liten
 matsäck, avsedd att bäras

i fickan: en bit i fickan. 24.

16. Beteckningar för mindre
matmängd, som stundom gavs
direkt ur handen åt till-
fällig gäst eller åt barn,
t. ex. ett stycke buller eller bröd
med smör eller ost, givet
direkt ur handen: pa (je) en
bit i handen, pa (je) smör,
pa en smörgås = (var mycket
vanlig, om man kom på
besök, då det nykärnade
smörret höll på att brukas),
ett stycke nybakat ost,
kapskramat i den lätt
slutna handen och givet
direkt till den besökande:
östsmör.

17. Beteckning för särskilt
 god matbit, hemförd av
 den, som varit på resa:
märknasbilar. Mat, som
har varit med på färveg
 (men icke gått åt), ansågs
je matlist åt den, som
 åt därav.

II. Bordsseder.

18. Beteckning för bordsbän:
bö&bon, för läsa till
 bords: läs(a) te bö& be
gud velsigna matu,
 för läsa från bordet:
läsa från bö&be, täka
gud för matu. Bords-
 bännen lästes vanligen
 tyst, om det var endast

UPLMA 8148. S. Eriksson. 1935
 UPL. ÖSTERVÅLA
 Förl. M 82

vuxna personer vid bordet; 20.
Fanns det barn med, var
det vanligt, att ett av
dem skulle läsa högt.
Har icke hört, att man knä-
föll vid bordet, innan
man läste bordsbän; man
brukade hålla händerna
knäppta och huvudet böjt.
19. Känner inga minnen av,
att maten varit framsatt
på annan plats än på
bordet. Karlarna brukade
icke hava huvudbanden
på under måltiden. om nå-
gon gjorde sig skyldig
därtill, sade man, att han
läsa ät som en därgäbe.

LIMA 8148. S. Eriksson. 1935
UPL. ÖSTERVÅLA
Fogd. M 82

20. Matbordet brukade stå 27.
vid gavelfönstret, och längst
fram vid väggen på högra
sidan om bordet, brukade kus-
banden ha sin plats. Såvi-
da det icke var för
många personer i kuskället,
brukade alla få sitta med
vid bordet, som kunde skö-
ta sig. Gamla personer, som
blivit fumbiga och kanske a-
snyggas, så att det inte an-
sågs lämpligt, att dam skul
var, me o slaska i, der
ändra skul, ita, bruka-
de få sitta och äta vid
spisen. Barnen brukade i
vardagslag få vara med

G. Husmoder
af minnetone
i en ställe!

vid matbordet första läse 98.
fäbksedar. Känner ej, att
de till någon viss ålder
måste stå vid bordet.

21. Varje hushållsmedlem ha-
de i regel sin särskilda
sked (träsked), särskilda skå-
lar förkamma knappast av
gammalt, utan man åt
ur det gemensamma fatet.
I hedgång: jedagång är känd
och förkam, då flera
personer äto ur samma
kär. Man måste då
iakttaga en viss ordning
så att inte för många
stucko skeden i fatet på
samma gång, vilket skulle

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
UPL. ÖSTERVÅLA
Fagl. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 8148
S. Eriksson 1935. ÖSTERVÅLA
UPL.

ha medföt kallisianer,
 även måste alla föra sked-
 darna i samma tempo:
håla sedagögon. Pådan
 mat, som äts med sked,
 benämndes süpanmät (även
süpan). Den serverades van-
 ligtvis i stenfät = (bergods).
 Ingen, som tillfrågats,
 minnsatt träskålar någonsin
 använts. Har inga upp-
 gifter om namn på de
 olika skålarna, men sanno-
 likt har det funnits så-
 dana, uppkallade efter
 respektive skåls storlek,
 form, färg eller använd-
 ning, t.ex: grötfäte, mjölkfäte.

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
 UPL. ÖSTERVÅLA
 Fögl. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 8148
 S. Eriksson 1935. ÖSTERVÅLA
 UPL.

Har ej kunnat få någon 30.
uppgift om, var man brukade sätta skedarna efter slutad måltid. I skedarna brukade man sicka av efter begagnandet, somliga brukade även torka av dem på sina kläder. På långt tillbaka någon uppgift finns, har bordskniv förkammit, men gaffel användes icke allmänt i vardagslag förrän omkring sekelskiftet, tallrik var vanlig då, hur länge sådan använts, är icke känt.

22. Hur köttet serverades, in-

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
UPL. ÖSTERVÅLA
Fol. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 8148
S. Eriksson 1935. ÖSTERVÅLA
UPL.

man tallrik kammit i
 bruk, är icke bekant. Sen-
 re var det upplagt i en
 skål och man hyste åt
sa genam att hålla skålen
 över sin tallrik och med
 kniven måka ur hättet, som
 man sedan handterade med
 fingrarna, och bet stycken
 av det. Småret tog man
 med kniven och lade det
 mitt på brödstycket, sedan
 bredde man ikring det
 med tummen: tärna en smör-
gås. Till barn, som taga
 för sig av sauet med
 fingrarna ur skålen, sa-
 de man klandrande: kyva

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
 UPL. ÖSTERVÅLA
 Förel. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 8148
 S. Eriksson 1935. ÖSTERVÅLA
 UPL.

int i me framföttran nr 32.
sam seynen, int!" Har ej
här något annat uttryck
för känslan av, att fingrar-
na så tätt sam möjligt
barde beröra solet.

23. Känner intet särskilt
uttryck om ett mycket
belamrat matbord. Om
ett allt för tamt mat-
bord, helst om man kom
för sent, så att det mesta
var uppätet eller avdukat,
sade man: "nu på de eta
der påta har stat."

24. Junga minnen äro bekanta
av, att själva matbordet
samtidigt utgjort här

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935

UPL. ÖSTERVÅLA

Frgl. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 8148
S. Eriksson 1935. ÖSTERVÅLA
UPL.

att äta ur.

33.

25. Handlingar, vilka ansågas
vara uttryck för brist på
bordsskick. Ex.: 'att taga
sövel med handen ur
den för alla gemensam-
ma skålen' (se s. 81.), 'att äta
ur mysan på so' (se s. 26),
'att spilla på bordet: staka veg
te drolbo', 'att lägga arm-
bågarna på bordet, så att
sidohamraterna bli utträng-
da: sita vizbrö', 'att äta
för fort: hev i so, svakja
stäga, 'att äta för mycket
sövel', helst att äta svigab
på svigab, t. ex. små till
annat sövel, 'att inte lota

mättn tygsta minn; o. s. v.

Att rapa: slap ijän spåla,
 ansågs som tecken på, att
 man var mät. När barn
 rapade, sade man: "nu er
göikern mät". Ofta beled-
 sagade man rapande med
 orden: "op, sa läpan, nor
an at op käbva köstu". Kan
 ej avgöras, hurvida rapande
 ansågs passande eller inte.

26. Beteckningar för att vila
 efter dagens huvudmåltid:
vila mida, söva mida.
 Vågar beständ tid för mid-
 dagsvilans längd fanns ej;
 det berodde mest på hus-
 båndfolkets vanor. I kärgän

ULMA 8148. S. Eriksson. 1935
 UPL. ÖSTERVÅLA
 Fngl. M 82

hade man en timmes mid- 75.
dagsrast på somnatake (se s. 9.)
då hade man raster även
för frukost och aftnvard.
På vintern varo dessa raster
indragna och middagsras-
ten var i stället utökad
till en och en halv timme.

27. Om man kom in i en
gård, under det att de inne-
varande höllo måltid, höl-
sade man som vanligt
och tillade: kan eni mat-
friska; jasa ni höl på
o på na i ar! o. dyl. Ord.
som tyda på, att det
ansågs obehagligt att kom-
ma på detta sätt: käma o

större måbrön; kama mit 36.
opi mätn; kama o snät-
jästa = (om man blir bjuden
att deltaga i måltiden); att
sitta och se på, när andra
äta, kallades: sita o snäbas;
"do enda ful sa äsyt, nor-
dam kama sa der o sitar
o snäbas, sa!"

En vuxen person från gamm-
skapet, som kom som
tillfällig gäst, brukade man
icke anse det nödvändigt
att undfåguna med annat
än 'en gäz drika; såvida
man inte hade något sär-
skilt på bordet såsom färsk
kalvrost, bröd av nya skörden

e. dyl. då man vanligen bjöd
 på småka. Barn från grann-
 gårdarna brukade i regel få
 en smakbit. Mera lövliga
främmande, som kommo på o-
 väntat besök, brukade bli
 tillfrågade: "inte ha du eti-
na, int?" Om svaret blev
 nekande, bjöd man van-
 ligen: "ham o sat da te lög
me o et av de tilo som
fius!" Efter åtskilligt besou-
 de, höll gästen vanligen till-
 godo.

Den 23 jan. 1935.
 Pimander Eriksson